Sociālās vides determinanti un to ietekme uz dzimumnoziedznieku kriminoloģisko raksturojumu

Mg. iur. Aldona Kipāne

Rīgas Stradiņa universitātes doktorantūra, Latvija

Kopsavilkums

Raksta mērķis ir sniegt atbildi uz to, kā sociālā vide ietekmē **seksuālo noziedznieku** personību. Izpētes gaitā vienkopus ir koncentrētas vairāku zinātnieku atziņas un informācija par vides ietekmi uz dzimumnoziedznieka personības veidošanos un attīstību.

Atslēgvārdi: seksuālais noziedznieks, vides ietekme, kriminoloģiskais raksturojums.

Dažādi kriminoloģiskie pētījumi un analīze ļauj izteikt vairākus secinājumus par noziedzības faktoru kompleksu. Noziedzību noteicošo faktoru ir daudz, un tie ļoti strauji mainās, – tikpat strauji, cik sabiedrība. Noziedzību, arī vardarbīgo, kā sociālu parādību pilnībā ietekmē šādi faktori:

- 1) sociāli ekonomiskie;
- 2) politiskie;
- 3) tiesiskie;
- 4) reģionālie;
- 5) individuālie u. c.

Vardarbīgās noziedzības cēloņus iedala iekšējos jeb individuālos un ārējos. “Iekšējie cēloņi ir saistīti ar cilvēka kā personības veidošanos, audzināšanu, raksturu, attiecībām ģimenē, ar bērnībā un jaunībā pārdzīvotām garīgām un fiziskām traumām. Šie apstākļi nosaka cilvēka pasaules uzskatu, attieksmi pret apkārtējiem, vērtību sistēmu. Ārējie faktori ir saistīti ar cilvēka apkārtējo vidi un tās ietekmi.” [2]

Raksta mērķis ir analizēt sociālās vides ietekmes uz dzimumnoziedznieka personību kriminoloģisko aspektu. Šāds pētījums ir aktuāls un būtisks, jo parāda dažādu pētnieku darba rezultātus.

Pētījuma gaitā izmantotas šādas **metodes**: aprakstošā, juridiski loģiskā un dokumentālā.

Seksuāla vardarbība ir jebkāda uzspiesta seksuāla aktivitāte, kurā upuris tiek iesaistīts bez piekrišanas. Seksuālā vardarbība visbiežāk ir saistīta ar spēka pielietojšanu, fizisku piespiešanu, fizisku varmācību, iebiedēšanu un fiziskiem draudiem vai draudiem mutvārdos.

Vardarbība ir daudzšķautņaina parādība, kas saistīta ar personas, vides un sociāli kulturālo faktoru mijiedarbību. Tā izpaužas četros līmeņos (sk. 1. att.), kurus veido:

- 1) individuālais līmenis (indivīds);
- 2) ģimenes konteksts (savstarpējās attiecības);
- 3) kopiena;
- 4) sabiedrība [12, 13].

1. attēls. Vardarbības interpretācijas ekoloģiskais modelis

Apkārtējās vides ietekmi uz personu skaidro vairākas teorijas, atklājot psihosociālos, bioķīmiskos, ģenētiskos un fizioloģiskos iemeslus. Pēdējos gados attīstās jauna sociālā un bioloģiskā pieeja, pētot vardarbību. To sauc par evolucionāro psiholoģiju. Norvēģijas speciālisti I. Mjusteruds un D. V. Polesdžinskis (*Mysterud & Poleszynski*) raksta, ka tradicionāli sabiedriski zinātniskais uzskats fokusējās uz vides psihosociāliem faktoriem. Pētnieki norāda uz jauniem apkārtējās vides faktoriem, kas var veicināt vardarbīgu uzvedību, piemēram, uz pārtikas uzturvērtības samazināšanos, kas tieši var novest pie hipoglikēmijas (pēkšņa glikozes līmeņa pazemināšanās asinīs), pārtikas alerģiju, jaunu kaitīgo vielu (smago metālu, sintētisko materiālu u. tml.) koncentrācijas palielināšanos atmosfērā [12, 29].

Amerikāņu pētījumi parādīja, ka hipoglikēmija konstatēta 80–85% vardarbīgo noziedznieku. Jauni cilvēki, kuri izdarījuši vardarbīgus noziegumus, bieži cieš ne tikai no hipoglikēmijas, bet arī no pārtikas alerģijas vai kādu produktu nepanesības.

Smagie metāli (kadmijs, varš, svins, mangāns u. c.) saistāmi ar afektīvo agresiju. Amerikāņu pētījumos ir ziņas, ka 86% varmāku matos bija konstatēta smago metālu koncentrācija. Jāpiekrīt, ka šis būtībā ir jauns izpētes lauks vardarbīgo noziedzību ietekmējošo faktoru jomā.

D. Finkelhors (*Finkelhor*) savā četru priekšnoteikumu modeļa teorijā (*Finkelhor's Four Preconditions Model*) norādījis, ka seksuālā vardarbība pret bērnu, uzmākšanās bērniem (*child molestation*) ir komplicēts fenomens, un tā pamatā ir dažādi faktori. Tajos ietilpst psiholoģiskās vajadzības un noziedznieka motīvi, situācijas un konteksta mainība, audzināšanas prakse, sociālā attieksme pret bērnu un seksu [11, 20].

Jāpiemin, ka pētnieki, vērtējot dažādu pamata faktoru nozīmīgumu jaunu cilvēku seksuālajai agresijai, nonākuši pie secinājuma, ka nav viena faktora vai pieredzes, kas jauniešiem attīsta seksuāli agresīvu uzvedību. Vairāku faktoru sakopojums, piemēram, personīgā ļaunprātīgās izmantošanas pieredze, piesaistes vai pieķeršanās problēmas, ģimenes attīstība, vardarbības pieredze, uzvedības problēmas un nepietiekamas sociālās zināšanas un spējas, kuras saistītas ar seksuālu virzību, – tas viss pamudina jaunus cilvēkus kļūt par seksuāliem noziedzniekiem.

Dažos pētījumos pierādīts, ka seksuāli vardarbīgas uzvedības iemesli ir nelabvēlīga ģimenes vide, kas tiek raksturota ar dažādām ļaunprātīgas izmantošanas un nevēlēšanās formām. Audzināšanas un padomu trūkums noved pie problēmām sociālajā funkcionēšanā (neuzticēšanās, naidīgums un nedroša piesaiste, kas atkal ir iemesls sociālajam noraidījumam, vientulībai, negatīvām attiecībām ar sev līdzīgajiem un delinkventai uzvedībai). Seksuāli deviantās uzvedības veida raksturojumu sk. 2. attēlā [9, 100].

2. attēls. Seksuāli deviantās uzvedības ietekmes shēma
(*Becker & Kaplav. Mode of deviant sexual behaviour*)

Aldona Kipāne. Sociālās vides determinanti un to ietekmes uz dzimumnoziedznieku kriminoloģiskais raksturojums

Multidisciplināri pētījumi liecina, ka noziedzīgas uzvedības aizsākums gandrīz vienmēr ir meklējams ģimenē, tajos apstākļos, kādos aug bērns. Vairākos pētījumos pierādīta saistība starp vecāku kriminālo pagātņi un tās ietekmi uz bērnu. Ģimenēs, kur vecākiem ir krimināla pagātne, novērojama lielāka bērna kriminālās uzvedības varbūtība nekā ģimenēs bez kriminālās pagātnes.

Nīderlandes pētnieki Van de Rakts, Nieuverta un De Grāfs (*Van de Rakt, Nieuwebeerta, De Graaf*), izanalizējot 4271 notiesāta vīrieša pagātņi un viņu 6962 bērnus, un 717 netiesātu vīriešu un viņu 1133 bērnus, konstatēja, ka bērni, kuru tēvu pagātnē ir pastāvīga un noturīga sodāmība, biežāk kļūst par noziedzniekiem [16]. Austrālijas pētījumā apzināts, ka šādas tendences novērotas ap 76% zēnu un 80% meiteņu [6].

Vērojama, piemēram, šāda daudzpusējā cēlonības saistība:

vāja aprūpētāja piesaiste → sliktākas sekmes skolā → konflikti ģimenē → atsvešināšanās no ģimenes → identificēšanās ar līdzīgo → ar grupu saistīts noziedzīgs nodarījums [5, 17].

Pamatoti tiek norādīts, ka “ģimenē tiek īstenotas indivīda un sabiedrības pamatvērtības un apmierinātas galvenās vajadzības, tajā norit indivīda attīstība un personības veidošanās process. Personībai būtisks ne tikai ikdienas organizācijas elements, bet arī emocionālā piesaiste, kas rada drošības un piederības izjūtu” [1, 26]. Sociālās vides ietekme var būt gan pozitīva, gan arī negatīva (izkropļota informācija, kaitīgi ieradumi). Bērni socializējas vērojot, atdarinot un vērtējot paraugus, līdzdarbojoties un mācoties. Personības socializāciju ietekmē vairāki sociālās vides faktori (sk. 1. tab.) [4, 21].

1. tabula. Personības socializāciju ietekmējošie sociālās vides faktori

Ģimene	→	Zināšanas (informācija)
Tuvākie apkārtējie – draugi, vienaudži, kolēģi utt.		Prasmes
Masu informācijas līdzekļi		Attieksmes, uzvedība
Iestādes, piemēram, skola, augstskola, darbavieta, interešu grupas utt.		Ieradumi, dzīvesveids, Sociālo lomu apguve

Jāpiebilst, ka, pamatojoties uz tiesu psihiatrijas materiāliem, Zviedrijā veiktā pētījumā konstatēta nevērība, ļaunprātīga izmantošana un nošķiršana ģimenē, jauniešiem novērota hiperaktivitāte un koncentrēšanās grūtības. Vairākums jauniešu pārcietuši nevērību, atstumtību vai emocionālo vardarbību. Viena pētījuma rezultāti rādīja, ka 61% jauno seksuālo noziedznieku piedzīvojuši aizskaršanu (t. s. bulingu), trešdaļa šīs grupas noziedznieku ir sodīti ar izolāciju no sabiedrības [7, 100]. Pētījumi pierādījuši, ka jauniešiem, kuriem ir siltas, sirsnīgas, tuvas attiecības ar viņu vecākiem, pastāv mazāks uzvedības problēmu risks; un otrādi, tiem jauniešiem, kuriem nav izveidojušās ciešas attiecības ar vecākiem, ir lielāka iespējamība, ka viņiem būs uzvedības problēmas [3, 24]. Šo sakarību rāda Malamuta modelis: vīrieša īstenots piespiešanas modelis (*Malamuth's model of the characteristics of coercive men*) (sk. 3. attēlu) [6, 83].

3. attēls. Malamuta modelis: vīrieša īstenota piespiešanas modeļa raksturojums

Ģimenes lomas nozīme, īpaši attieksme pret nepilngadīgo, ir acīmredzama. Ja ģimenē bērni nejutās saprasti, viņi mēdz atteikties no savas vērtību izpratnes, lai izpelnītos atzinību no vienaudžiem, bērni veic deviantas darbības. Nenoliedzami, paaugstinot ģimenes lomu sabiedrībā, var sekmēt arī tās nozīmīgumu sabiedrībā un stimulēt tās patstāvību un noturību. Rīcības plānā nepilngadīgo aizsardzībai no noziedzīgiem nodarījumiem pret tikumību un dzimumneaizskaramību 2010.–2013. gadam [18] atzīts, ka liela nozīme ir ģimenei, ka būtiskas ir gan attiecības starp vecākiem, gan vecāku attieksme pret bērnu. Taču veiksmīga socializācija iespējama tikai tad, ja ģimenē ir pietiekamas zināšanas par to, kā šo procesu īstenot. Tāpēc liela nozīme ir sabiedrības izglītošanai.

Norādot uz vardarbības ģimenē plašāko problemātiku, jāakcentē ģimenes nozīmīgums, jo tajā veidojas cilvēka personība. Latvijas tiesību zinātnieki neizdala atsevišķu kriminoloģijas kategoriju “ģimenes kriminoloģija” jeb “ģimenes attiecību kriminoloģija”, tomēr, pēc manām domām, šāda kategorija jāattīsta. Zināmā mērā ģimene ir indivīda attiecību ar sabiedrību modelis, jo ģimene veic socializācijas funkciju, t. i., cilvēka piemērošanos dzīvei sabiedrībā.

Ministru kabineta 2011. gada 5. oktobra rīkojumā Nr. 504 “Par sabiedrības veselības pamatnostādņēm 2011.–2017. gadam” [17] atzīts, ka nozīmīgs ir ekonomiskais nodrošinājums, ka dzīve nabadzībā biežāk ir saistīta ar t. s. riska uzvedību – biežāku psihoaktīvo vielu (tabakas, alkohola) lietošanu, depresiju, pretsabiedrisku uzvedību un noziedzību, ar palielinātu nedrošas pārtikas lietošanas risku, plašu somatisko problēmu spektru [10].

Piemēram, lineārās cēlonības saistība ir šāda:

bezdarbnieks → nabadzība → stress, kas rada konfliktus ģimenē → vardarbība ģimenē veicina bērnu vāju socializāciju → noziedzīga nodarījuma izdarīšana [5, 17].

Par ģimenes lomu, tās ietekmi un izpētes nozīmīgumu runā gan Rietumu valstu speciālisti, gan Krievijas kriminologi. Ģimenes kriminoloģija jeb ģimenes attiecību kriminoloģija varētu būt kriminoloģijas nozare, kas pēta ģimenes institūta ietekmi uz noziedzīgu uzvedību un noziedzību. Rietumu pasaulē 90. gados sabiedriski politiskās debates par nozieguma dabu un likumpārkāpēja uzvedību koncentrējās uz ģimenes lomu. S. Valklate (*Walklate*) raksta, ka ar ģimenes institūta izmaiņām arī ģimenes nozīmīgums kriminoloģiskajos pētījumos ir kļuvis plašāks [8, 50].

No kriminoloģijas viedokļa, par ietekmi uz deviantu uzvedību veicinošiem apstākļiem var izdalīt četras problēmgrupas ģimenes:

- 1) šķirtas ģimenes;
- 2) ģimenes, kurās valda nesaskaņas un spriedze;
- 3) ģimenes ar vecāku aprūpes problēmām;
- 4) ģimenes, kurās dzīvo varmāka [11, 50].

Ģimenes kriminoloģija (krievu val. *семейная криминология*) Krievijā tiek pētīta kopš pagājušā gadsimta 70. gadiem. Pētnieks D. A. Šestakovs (*Шестаков*) īpašu uzmanību pievērš ģimenes iekšējām problēmām un izdala atsevišķu noziegumu – “vardarbība ģimenē” [13, 94].

Ģimenes kriminoloģijā tiek pētīti šādi aspekti:

- 1) noziegumi pret ģimenes locekļiem (līdz šim visvairāk pētīti vardarbīgi noziegumi pret laulāto un bērnu slepkavības);
- 2) ģimenes ietekme uz nepilngadīgo noziedzību;
- 3) ģimenes ietekme uz mantkārīga noziedznieka attīstību;
- 4) ģimenes ietekme uz vardarbīga noziedznieka veidošanos;
- 5) ģimenes ietekme uz noziedzības recidīvu;
- 6) ģimenes iemeslu mehānisms, kas ietekmē noziedzību;
- 7) noziedzības novēršana, tieši iedarbojoties uz ģimenes struktūru.

Turklāt ģimenes kriminoloģija atklāj atgriezenisko saiti starp ģimeni un noziedzību, piemēram, kā to ietekmē ģimenes attiecības [14, 303], ņemot vērā ģimenes kā sociālā institūta nozīmīgumu personas socializācijas gaitā.

Pēc manām domām, ģimenes kriminoloģijai jāklūst par kriminoloģijas nozari, kas pēta ģimenes institūta ietekmi uz noziedzīgu uzvedību, noziedzību un tās elementiem kopumā.

Secinājums

1. Seksuāla rakstura noziedzīgos nodarījumus nosaka faktori, kas ir cieši saistīti ar vardarbību, – vara un kontrole pār upuri, kas ir savienota un integrēta ar upura pazemošanu, dominēšanu pār viņu, cietušā ļaunprātīgu izmantošanu.
2. Jāņem vērā ģimenes kā sociālā institūta nozīmīgums personas socializācijas gaitā.

3. Latvijā par kriminoloģijas apakšnozari jāattīsta “ģimenes kriminoloģija” jeb “ģimenes attiecību kriminoloģija”, kas pēta ģimenes institūta ietekmi uz noziedzīgu uzvedību un noziedzību. Ģimenes kriminoloģija būtu kriminoloģijas nozare, kas pēta ģimenes institūta ietekmi uz noziedzīgu uzvedību, noziedzību un tās elementiem kopumā. Viena no ģimenes kriminoloģijas izpētes sfērām būtu ģimenes ietekme uz vardarbībā iesaistītām personām (vardarbīgā noziedznieka veidošanos un upuri).

Criminological Characterisation of Environment Factors and Their Impact on Sexual Criminal

Abstract

The aim of the article is to reveal the criminological characterisation of environment factors. The article summarises information by several researchers' about environmental factors and their impact on a sexual offender.

Keywords: sexual offender, environment influence, criminological characterisation.

Literatūra un avoti

Monogrāfijas

1. Karpova, Ā. *Ģimenes psiholoģija: lekciju kurss*. Rīga: RaKa, 2000.
2. *Kriminoloģija: mācību grāmata*. Zin. red. Ķipēna K., Vilks A. Rīga: Nordik, 2004.
3. Laizāne, I. *Jauniešu līdzatkarības pazīmju saistība ar piesaisti vecākiem, alkohola lietošanu ģimenē un internalizētām un eksternalizētām problēmām: promocijas darbs*. Latvijas Universitāte, 2011.
4. Puškarevs, I. *Attīstības psiholoģija*. Rīga: Raka, 2001.
5. Einstadter, W. J., Henry, S. *Criminological theory: an analysis of its underlying assumptions*. USA: Rowman & Littlefield Publisher, INC, 2006.
6. Malamuth's model of the characteristics of coercive men. In: Ward T., Polaschek D., Beech A. R. *Theories of sexual offending*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd, 2006.
7. Prinz, R. J. *Advances in behavioral assessment of children and families*. Vol. 4. Jai Press LTD, 1988.
8. Walklate, S. *Understanding criminology: current theoretical debates*. New York, Open University Press, 2007.
9. Ward, T., Polaschek, D., Beech, A. R. *Theories of sexual offending*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd., 2006.
10. *World report on violence and health*. Eds E. G. Krug, Mercy A. J., Zwi B. A. and Lozano R. Geneva: World Health Organization, 2002.

Aldona Kipāne. Sociālās vides determinanti un to ietekmes uz dzimumnoziedznieku kriminoloģiskais raksturojums

11. Кризис семьи и преступность. В: *Криминология – XX век*. Под ред. проф. В. Н. Бурлакова, проф. В. П. Сальникова. Санкт-Петербург: Издательство “Юридический центр Пресс”, 2000.
12. Мюстеруд, И., Полесжинский, Д. В. Насилие, эволюция и новые факторы окружающей среды. В: *Преступность и борьба с ней: новейшие правовые исследования*. Сборник научных трудов. Москва: Ининон Ран, 2008.
13. Шестаков, Д. А. *Семейная криминология: криминофамилистика*. Юридический центр, 2003, с. 94.

Interneta resursi

14. Goodwin, V., Davis, B. *Crime families: gender and the intergenerational transfe of criminal tendencies*. Iegūts no: <http://www.aic.gov.au/publications/current%20series/tandi/401-420/tandi414.html> [sk. 09.08.2014.].
15. Kjellgren, C. *Understanding and managing young sexual offenders: expert report*. p. 14. Iegūts no: <http://www.childcentre.info/research/perpetrato/acf44b.pdf> [sk. 17.10.2014.].
16. Van de Rakt, M., Nieuwbeerta, P. and De Graaf, N. D. *Like father, like son. The relationships between conviction trajectories of fathers and their sons and daughters*. Iegūts no: <http://ics.uda.ub.rug.nl/FILES/root/Articles/2008/RaktMvd-LikeFather/RaktMvd-LikeFather-2008.pdf> [sk. 09.08.2014.].

Tiesību akti

17. Ministru kabineta 2011. gada 5. oktobra rīkojums Nr. 504 “Par sabiedrības veselības pamatnostādnēm 2011.–2017. gadam”.
18. Rīcības plāns nepilngadīgo aizsardzībai no noziedzīgiem nodarījumiem pret tikumību un dzimumneaizskaramību 2010.–2013. gadam.